

בחינות הבגרות: הצעות לצמצומים ושינויים שיובילו לשיפור איכות הלמידה וההוראה

בתיכון ויספקו הכנה טובה יותר ללימודים אקדמיים

נייר עמדה, מוגש לפורום הנשיאים ופורום הרקטורים באוניברסיטאות

אפריל 2021, ניסן התשפ"א

הרקע: מהי הבעיה שיש לטפל בה? מטרתן המקורית של בחינות הבגרות הייתה לבדוק התאמה להשכלה הגבוהה בתקופה שבה רק מיעוט באוכלוסייה רכש תארים אקדמיים. בעבר, רק חלק ממסיימי התיכון ניגשו לבחינות אלו, בעיקר מהמסלול העיוני. כיום, כמעט כל מסיימי התיכון בישראל (מלבד בנים בחינוך החרדי) ניגשים למבחני הבגרות וניתן לראות בהרחבת הנגישות אליהם הישג חשוב של החינוך הציבורי. אולם, בהיותם מבחנים עתירי סיכון (high-stakes tests), יוצרים מבחני הבגרות 'טבלאות ליגה' בין בתי ספר ויישובים ומתמרצים למידת שינון על חשבון קידום מגוון המיומנויות הנדרשות במאה ה-21. למצב הנוכחי יש מחיר כבד: 'קידוש הציונים' על חשבון פגיעה בלמידה מעמיקה ובהתפתחות האינטלקטואלית של התלמידות והתלמידים. כיום, תיכונים רבים ממקדים את הלמידה בכיתות הגבוהות בהכנה למבחני הבגרות באמצעות שינון, לימוד המבוסס על תקצירים ותרגול בחינות קודמות. כל זאת, על חשבון העמקה, פיתוח של סקרנות וחשיבה עצמאית וביקורתית, יכולת להתמודד עם שאלות מורכבות שאין להן תשובה נכונה אחת ועבודת צוות. מחקרים מלמדים שסוג כזה של למידה פוגע במוטיבציה הפנימית של תלמידים ובהערכתם העצמית שהינם גורמים קריטיים בהחלטות לגבי המשך לימודים גבוהים. בנוסף, תלמידים בעלי יכולות לימודיות גבוהות נפגעים מהמצב הקיים כיוון שהם יוצאים לחיים עם מידה הולכת ופוחתת של חדוות למידה, כישורי למידה עצמאית ויכולת להתמודד עם נושאים מורכבים. כך נוצר מצב אבסורדי לפיו האוניברסיטאות ממיינות מועמדים באמצעות כלי מדידה בעל השפעות רוחביות עצומות, אשר פוגע במוכנות של אותם מועמדים להצליח בלימודים הגבוהים אליהם התקבלו. אמנם, בעשור האחרון חלו שינויים בבחינות עצמן וגם בפתיחות של המערכת להערכה חלופית, אולם ליבת הלמידה בתיכון נותרה סביב בחינות החובה החיצוניות, המעריכות מספר מועט יחסית של מיומנויות, ואשר מחוברות ונבדקות בידי משרד החינוך. יתר על כן, כל נבחני הבגרות בישראל מחויבים בבחינה חיצונית בשמונה מקצועות לפחות, מספר חריג לעומת מדינות אחרות בהן קיימות בחינות סיום תיכון ארציות (בחלק ממדינות העולם לא קיימות כלל בחינות כאלה). פירוט נרחב בסוגיות אלו הופיע בדוח מבקר המדינה האחרון (דוח 71ב, 2021) ובמגוון מחקרים ודו"חות של מומחים, שאין אפשרות לפרטם במסמך קצר זה.

מהי ההזדמנות שאנו מזהים? משבר הקורונה הוביל לצמצום זמני של מספר הבחינות החיצוניות (משמונה לחמש) ויצירתם של "ממירי בגרות" (הערכה פנימית בית ספרית). כל אלו נעשו תחת אילוץ וללא הכנה נאותה, ולכן יישומם בפועל היה לקוי, אולם הרעיון כשלעצמו הוא נכון והמערכת הצליחה להסתגל אליו. לדעתנו אין לחזור אחורה, אלא חיוני

להמשיך במגמה זו, שמצמצמת את תרבות הבחינות השלילית במערכת. אנו סבורים שניתן לנצל את המשבר הנוכחי כהזדמנות לתהליך עומק שמטרתו עיצוב מחדש של מטרות הלמידה, דרכי הלמידה ואופני ההערכה בבתי הספר. חשוב שהמוסדות להשכלה גבוהה יהיו שותפים מובילים לתהליך זה, שרוב חוקרות וחוקרי החינוך בארץ מצביעים עליו מזה מספר שנים.

מהם עיקרי השינויים שאנו מציעים? איננו מציעים לבטל את בחינות הבגרות לחלוטין, שכן הן יוצרות מסגרת פדגוגית משותפת ומנוע לימודי חשוב, אולם חיוני לשנות שלוש סוגיות יסוד:

(א) צמצום מספר הבחינות החיצוניות והיקפן: משמונה לשלוש או ארבע.
(ב) שינוי אופי ואיכות הבחינות החיצוניות וההערכה הפנימית: המשך המגמה לצמצם את ממד השינון וחיזוק הממדים של למידה עצמאית, חשיבה והעמקה (מיומנויות המאה ה-21).

(ג) חיזוק האמינות של ההערכה הפנימית: יצירת מדדים ותבחינים מוסכמים ומקצועיים למגוון דרכי הערכה שיופעלו ע"י המורים.

נפרט כעת בקצרה לגבי כל אחד משלושת השינויים שהוצעו.

צמצום מספר הבחינות החיצוניות והיקפן: המספר הנוכחי העצום של הבחינות החיצוניות והיקפי החומר הגדולים שדורשת כל אחת מהן יוצרים נזק הגדול מתועלתן. יש לשנות את התמהיל של כלל אמצעי ההערכה שבית הספר מפעיל, ולהסתפק בשלוש או ארבע בחינות חיצוניות שיתמקדו בעיקרי תכנית הלימודים (במקצועות מתמטיקה, שפת אם ואנגלית, ואפשרות למקצוע נוסף) ובשאר המקצועות לאפשר מגוון של צורות הערכה חלופיות שיופעלו ע"י בתי הספר. אין הכוונה לבטל אף מקצוע חובה הכלול כיום בתעודת הבגרות, אלא לשנות את דרך הערכת התלמידים כך שהיא תשקף למידה משמעותית ועמוקה יותר. להערכתנו, צמצום מספר הבחינות החיצוניות ומיקודן במקצועות היסוד יפעל בטווח הארוך לצמצום פערים והגדלת שוויון ההזדמנויות שמעניקה מערכת החינוך לבוגריה.

שינוי אופי הבחינות החיצוניות וההערכה הפנימית: בחינות הבגרות החיצוניות שמחבר משרד החינוך כבר החלו לעבור בשנים האחרונות שינויים שמגמתם צמצום ממד השינון וחיזוק הממדים של חשיבה והעמקה ברוח מיומנויות המאה ה-21. במקביל, החלו להתפתח מגוון של דרכי הערכה חלופיות-פנימיות (עבודות חקר, תלקיט, פרויקטים וכו') שמדגישות פיתוח יכולות מחקר וחשיבה ביקורתית והצגה מסודרת של טיעונים וממצאים. אולם, אלו עדיין ניצני שינוי שטרם הפכו למחייבים ונפוצים בכל המערכת. אנו סבורים כי יש להמשיך ולחזק שתי מגמות אלו וליצור תמהיל מגוון יותר ומחייב של דרכי הערכה במכלול המשותף של הבחינות החיצוניות ושל מגוון "ממירי הבגרות" הפנימיים. בשלושה/ארבעה מקצועות חובה יש לקיים בחינה חיצונית, שהיקפה מוגבל ומתמקדת בליבת תכנית הלימודים. במקצועות החובה האחרים ובכל מקצועות ההגבר ראוי שמרבית ההערכה תתבצע על בסיס עבודות חקר עצמאיות ופרויקטים של התלמידים והתלמידות, אשר יבוצעו תוך ליווי, הנחיה ומשוב של סגל ההוראה. זאת, לצד

בחינות פנימיות שמטרתן בדיקת בקיאות במושגי יסוד וליבת תכנית הלימודים, לצד בחינת היכולת לעשות בידע בסיסי זה שימוש מושכל באמצעות מגוון מיומנויות חשיבה.

חיזוק האמינות של ההערכה הפנימית: על מנת לצמצם את מספר הבחינות החיצוניות מבלי לפגוע במעמדם של כלל המקצועות הנלמדים, יש הכרח שהמוסדות להשכלה גבוהה יכירו בציונים הפנימיים כשווי מעמד לציונים החיצוניים. ברור כי האמינות של "ממירי הבגרות" לגוניהם היא תנאי הכרחי לקבלתם ככלי הערכה לגיטימיים, לצד הבחינות החיצוניות. אולם, ברור מאידך כי הערכה של בחינה חיצונית אחידה שונה במהותה מהערכה של תהליכי למידה מורכבים וארוכים שמלווה המורה. לפיכך, יש ליצור תבחינים וסטנדרטים מקצועיים למתן הערכה תקפה ומהימנה ל"ממירי הבגרות", שיהיו מקובלים על המוסדות להשכלה גבוהה, ולהשקיע בהכשרה של סגל ההוראה בתיכונים ביישום והטמעת סטנדרטים אלו. בכדי להגביר את המהימנות של ההערכה הפנימית אנו מציעים להיעזר בשיפוט עמיתים. כיום משרד החינוך משקיע מאות מיליוני שקלים בשנה בתשלום למורות ומורים שבודקים את בחינות הבגרות ולמשגיחות ומשגיחים חיצוניים. ניתן להפנות חלק ניכר מתקציבים אלו הן להכשרה והן לתשלום למורות ומורים ותיקים ובעלי ניסיון עבור הערכה מדגמית של עבודות ו/או בחינה בעל-פה של תלמידים מבתי ספר עמיתים (בדומה לתהליכי הערכה שכבר קיימים כיום בכמה מקצועות לימוד). דרך זו תוביל לשיפור המקצועיות של גורמי השטח וניתן יהיה לנטר אותה עפ"י התבחינים שיפותחו באופן מדגמי, מבלי שמשרד החינוך יצטרך להפעיל מערך בדיקה חיצוני וריכוזי ל"ממירי הבגרות".

לסיכום, אנו ממליצים על תהליך שינוי שאינו דרסטי מדי, הממשיך מגמות אשר כבר קיימות במערכת, מעוגן במחקר ואשר יש לו היתכנות יישומית גבוהה אם יושקעו בו אנרגיות ומשאבים מתאימים. אנו מציעים לשמור על המבנה הכללי של תעודת הבגרות הכולל מקצועות חובה ומקצועות בחירה מוגברים, תוך מהלך של צמצום מספר הבחינות החיצוניות והחלפתן במגוון של דרכי הערכה אשר יעודדו למידה עצמאית, חשיבה והעמקה ויחזקו את הטמעת מיומנויות המאה ה-21. בכדי לחזק את האמון במהלך זה ולהגביר את מהימנות ההערכה אנו ממליצים להפעיל מודל של הערכת עמיתים ע"י מורים מהשדה ולגבש הסכמות על קריטריונים להערכה הפנימית.

אנו ממליצים על הקמת וועדה אשר תכלול נציגים מהאקדמיה, משרד החינוך וארגון המורים העל-יסודיים אשר תנסח המלצות מפורטות אשר מתאימות ליכולות הפדגוגיות והתקציביות של מערכת החינוך הישראלית תוך סימון מטרות ברורות לשיפור איכות ההוראה והלמידה בביה"ס התיכון.

תהליך שינוי זה הוא, לטעמנו, אינטרס עליון של מערכת ההשכלה הגבוהה, ולא רק של מערכת החינוך. בחינות הבגרות מכתובות, במידה רבה, את רמת המועמדים להשכלה הגבוהה, הידע והמיומנויות עמם הם מגיעים, ולכן למוסדות צריכה להיות אמירה ומעורבות בתהליכי עיצובן.

על-פי הצעה זו, מערך הבגרויות יוכל להמשיך ולשמש ככלי ממיין מהימן עבור מוסדות ההשכלה הגבוהה (ככל שהסתמכו עליו עד כה), אך חשוב לציין כי המטרה העיקרית בשינוי המוצע אינה טיוב המיון, אלא שיפור איכות הבאים בשעריהם. לטעמנו, למוסדות האקדמיים יכול וצריך להיות תפקיד מרכזי בלחץ ובמתן גיבוי למשרד החינוך לאמץ גישה זו, הקוראת לשינוי שמתבקש כבר שנים רבות וכעת נוצר חלון הזדמנויות למימוש.

חברי הצוות שהשתתפו בחשיבה ובהכנת המסמך (לפי סדר א"ב):

ד"ר אימן אגבאריה, החוג למנהיגות ומדיניות בחינוך באוניברסיטת חיפה, ובי"ס מנדל למנהיגות חינוכית בירושלים.

פרופ' אודרי אדי רקח, החוג למינהל ומדיניות בחינוך, בית ספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' מיכל בלר, נשיאת מכללת לוינסקי לחינוך והמנכ"לית המייסדת של הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ה)

פרופ' הרב יהודה ברנדס, נשיא המכללה האקדמית הרצוג

ד"ר צפירי גולדברג, ראש מסלול ב"א ותעודת הוראה החוג ללמידה, הוראה והדרכה.

הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

פרופ' יהודית וינברגר, רקטור מכללת סמינר הקיבוצים

ד"ר אדר כהן. מנהל המחלקה ללימודי הוראה, ביה"ס לחינוך, האוניברסיטה העברית. לשעבר מפמ"ר אזרחות במשרד החינוך. (מרכז-שותף של הצוות)

ד"ר ניר מיכאלי, רקטור מכללת אורנים ולשעבר יו"ר המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך.

ד"ר טובה מיכלסקי, סגנית ראש בית הספר לחינוך וראשת החוג להכשרת מורים, אוניברסיטת בר אילן.

ד"ר אסמהאן מסרי-חרזאללה, ראש החוג לחינוך הבלתי פורמלי במכללת אלקאסמי ומרצה בבית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית.

פרופ' דיויד פורטס, בעל הקתדרה בהוראת המדעים ע"ש לסקין, מכון ויצמן למדע. יו"ר ועדת ההיגוי של מבחן המיצ"ב במדעים

ד"ר יריב פניגר, מרצה בכיר במחלקה לחינוך באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, חוקר מדיניות חינוך ואי-שוויון השכלתי. (מרכז-שותף של הצוות)

פרופ' עמית שכטר, נשיא מכללת אורנים ודיקן לשעבר של הפקולטה למדעי הרוח והחברה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב